

Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя

На прикладі Чернігова розглянуто формування, становлення та трансформації основних структур повсякденного життя міста та його мешканців у 1920-х рр., зокрема матеріально-побутове забезпечення життєдіяльності городян, структури обслуговування та споживання, соціокультурну сферу, за умов творення суспільства радянського зразка.

Ключові слова: Чернігів, місто, повсякденне життя, городяни, бюджет, інфраструктура.

Після встановлення радянської влади у Чернігові у листопаді 1919 р. були започатковані процеси, що призвели до змін у соціальній структурі населення міста, матеріальній та духовній сферах життя городян. Міські жителі стали свідками та учасниками руйнування до-революційного міського способу життя. Хоча всі ці зміни відбувались у руслі зрушень, характерних для країни загалом, значною мірою вони були зумовлені також особливостями регіону.

Вивчення історії Чернігова 1920-х рр. було започатковано в радянський період. У ході дослідження міської історії для радянських дослідників пріоритетними були питання економічного та культурного життя, зокрема, благоустрою, розвитку транспорту [1]. За доби незалежності історики та краєзнавці, враховуючи специфіку міської історії, зосередились на вивченні окремих складових міського життя Чернігова 1920-х рр. – медичного забезпечення [2], міської архітектури [3], радіомовлення [4], релігійного [5] та культурного життя [6]. Однак комплексне дослідження реалій повсякденного життя Чернігова 1920-х рр. в історіографії відсутнє.

Міське середовище Чернігова, основні складові якого сформувались на початку ХХ ст., у 20-х рр. не зазнало серйозних трансформацій. Наслідки військових дій доби визвольних змагань давались взнаки впродовж перших років радянської влади. Усі системи життєзабезпечення міста потребували поновлення, адже більше половини житлового фонду Чернігова було пошкоджено, понад

третина будинків були непридатними для подальшого в них проживання [7], значних руйнувань зазнала інфраструктура міста [8], залізнична станція Старий Чернігів практично не працювала. Внаслідок руйнувань колій, продовжував діяти лише один маршрут – на Прилуки [9]. Як і до революції, Чернігів у 1920-х рр. продовжував залишатися непромисловим містом. На його території діяло близько десятка дрібних промислових підприємств, чисельність працівників у кожному з яких складала від кількох осіб до півсотні робітників. Відновлення водопостачання, ремонт та прокладання електромереж, перепланування вуличної інфраструктури, налагодження роботи транспорту, мережі закладів побутового обслуговування, торгівлі, культурно-освітніх інституцій вдалося здійснити до середини 1920-х рр. Надалі вживалися заходи по підтримці структур життєзабезпечення міста у робочому стані.

Під впливом радянської влади поступово стиралися сліди «старого» життя та змінювався вигляд самого міста. перейменування вулиць, знищення пам'ятних знаків, що нагадували про царат, релігію та церкву, встановлення пам'ятників героям революції – стали проявами реальної присутності нового режиму у житті пересічних городян. Впродовж 1920-х рр. у Чернігові вулиці перейменовували тричі. Кожне перейменування було приурочено революційним подіям: у 1919 р. – остаточне встановлення у місті радянської влади, у 1922 р. та у 1927 р. – роковини Жовтневої революції. Відтак, більшість вулиць

Чернігова отримали назви від революційних подій, революційних свят, імен партійних і радянських лідерів [10]. Для закріплення у масовій свідомості городян значимості нової влади, у Чернігові встановлювали пам'ятники діячам революції: у 1921 р. – пам'ятник В. Леніну (на постаменті знятого пам'ятника Олександрю II) та у 1928 р. – погруддя М. Фрунзе [11].

Серед усіх категорій населення більшість склали службовці, чисельність яких наприкінці 1920-х рр. досягла половини населення Чернігова. Впродовж 1920-х рр. чисельність робітників у місті зросла вдвічі (з 13,2% у 1923 р. до 32% у 1928 р.). Кількість кустарів та ремісників (власників приватних майстерень) залишалась незначною на тлі складання такої категорії населення як трудящі, до якої входили в основному робітники та службовці [12]. Відтак, у 1920-х рр. відбувалася зміна соціального обличчя міста та поява нових його «господарів» – трудящих.

У 1920-х рр. зазнав змін національний склад жителів Чернігова. У 1920 р. за чисельністю переважали євреї, дещо менше було росіян та українців, городяни інших національностей склали близько 3% [13]. Надалі питома вага українців у населенні Чернігова невпинно зростала, й, починаючи з 1923 р. і до кінця 1920-х рр., вони склали близько половини населення міста. Другою за чисельністю групою були євреї, які становили понад третину мешканців Чернігова. Впродовж 1920-х рр. чисельність росіян скоротилася майже на половину. Натомість, кількість городян інших національностей залишалася у 1920-х рр. практично незмінною [14].

Разом зі зростанням чисельності населення міста збільшувалась і його територія. Плани розвитку Чернігова (1922 р., 1922-1924 рр.) передбачали переведення життя міста у мирне річище та стосувалися переважно центральної частини міста. Завдяки приєднанню сусідніх селищ та хуторів, територія Чернігова у 1920-х рр. розширилася майже вдвічі [15]. Крім того, в ході реалізації «Розпланування площ двох місцевих ділянок» 1926-1927 рр. було розширено кілька вулиць (вул. 9 січня, вул. Котляревського, вул. Переца та вул. Шіль-

мана, об'єднано в одну вулиці Ново-Мстиславську та Мстиславську) та утворено низку нових (вул. Ново-Шевченківську (частина сучасної вул. Боженка), вул. Професійну та вул. Комунальну, а після відкриття вокзалу – вул. Вокзальну (нині вул. Щорса)) [16].

У першій третині 1920-х рр. територія Чернігова поділялася на три частини – головний центр, другий район та окраїни, без урахування передмість [17]. З 1924 р. територіальний поділ Чернігова було змінено: другий район та окраїну об'єднали, після чого місто ділилося на дві частини – центр та окраїни [18]. Як і до революції, у 1920-х рр. життя у Чернігові продовжувало виривати у центральній його частині, де концентрувалося більшість закладів, що забезпечували житлово-комунальні, медичні, споживчі, культурні та інші потреби чернігівців. Органи влади у Чернігові, зокрема, Губернський відділ комунального господарства (далі – Губвідкопгосп), окружний виконавчий комітет, також зосереджувалися у центральній частині міста. Околиці міста залишалися незабрукованими, практично неосвітленими, водопровідна мережа до окраїнних будинків підведена не була, а кількість торгових закладів була мізерною. Саме околиці Чернігова стали майданчиком для промислових зон Чернігова [19].

Чернігів був зеленим непромисловим містом, на території якого знаходилося п'ять бульварів (в районі Красної площі, на Валу, біля Старого базару вздовж сучасної вул. Шевченка та в районі площі Диктатури пролетаріату), театральний та новий сквери (біля Красної площі), дві річки – р. Стрижень та р. Десна і міський сад [20]. У 1920-х рр. у Чернігові було три площі: Красна, Олександрівська (з 1927 р. – площа 25 Жовтня) та площа Диктатури пролетаріату. На перших двох концентрувалися торгові ряди та було зосереджено більшість торговельних закладів (рундуки, ларьки) міста [21]. Площа Диктатури пролетаріату знаходилася перед Колегіумом, Спаським та Борисоглібським соборами. На ній проводились урочистості, присвячені усім революційним святам, відтак, тут були необхідні атрибути відповідних заходів – трибуна, тріумфальні арки [22].

У Чернігові, як і до революції, переважала дерев'яна одноповерхова забудова (96,3% усіх будинків міста) [23]. З приходом до влади більшовиків увесь житловий фонд країни перейшов у власність держави [24]. Будинки та домоволодіння підлягали націоналізації. Однак, зважаючи на пошкодження близько половини будинків Чернігова, відсутність необхідних коштів у місцевому бюджеті для відбудови зруйнованих помешкань та нерентабельність житлового фонду, провести націоналізацію у повному обсязі не вдалося. За таких умов була дозволена денационалізація. Процес денационалізації у Чернігові проходив жваво. Впродовж перших трьох років (1920-1923 рр.) у Чернігові було денационалізовано близько половини будинків. До кінця 1920-х рр. обсяг охоплених денационалізацією будинків досяг 90% від загальної кількості будинків міста [25]. Через зростання чисельності домоволодінь у місті та зниження темпів денационалізації, з огляду на скорочення кількості бажаних взяти в оренду домоволодіння, кількість денационалізованих домоволодінь зменшилася з 67% у 1923 р. до 43% у 1928 р. [26].

У 1920-х рр. місто переживало житлову кризу, спричинену руйнуванням частини житлового фонду в ході бойових дій 1918-1919 рр., а також перерозподілом житла. Житлова криза вимагала швидких та ефективних дій по забезпеченню житлом населення міста. Нова влада, нехтуючи комфортом та добробутом городян, «по-радянськи» заходила вирішувати це питання, що стало одним з проявів внутрішньої політики нової влади у повсякденному вимірі. Проблему нестачі житла робітників та службовців місцеве керівництво вирішувало за рахунок виселення представників «буржуазії» з їхніх помешкань. Зокрема, у 1922 р. робітники та службовці Чернігова отримали 750 кімнат, що належали «буржуазії» [27]. Ще одним способом вирішення житлового питання було надання городянам покинутих квартир, власники яких залишили місто після встановлення радянської влади. У 1921 р. 110 таких квартир отримали члени місцевих профспілок [28]. Крім того, до квартир тих городян, які на думку місцевого керівництва мали додаткову вільну житлову площу підселяли однаків чи

цілі родини. Виселення та ущільнення відбувалося на основі попередньо виданого ордеру. Частина мешканців Чернігова, зокрема пожежники, працівники асенізаційного обозу, отримували житло на території своєї установи чи неподалік від неї. Оскільки забезпечення усіх потребуючих працюючих городян житлом було одним із пріоритетних завдань, на його якість часто-густо не звертали увагу. Відтак, городяни отримували різні за рівнем комфортності квартири, навіть у будинках, не пристосованих для проживання, зокрема релігійних установах, господарських приміщеннях та ін. Таким чином, отримання житла не гарантувало забезпечення необхідних умов проживання в ньому. Навіть наприкінці 1920-х рр. близько чверті чернігівських робітників продовжували мешкати у підвальних приміщеннях [29].

У 1920-х рр. жителі Чернігова мешкали у власних будинках, квартирах, підпорядкованих житлокоопам міста або муніципальному фонду, і в гуртожитках [30]. Якщо до революції кожен жив у тому помешканні, яке здатен був утримувати, то за нової влади почав діяти принцип нормування, тобто надання фіксованої норми корисної житлової площі. Городяни самостійно не вирішували куди селитися та яку житлову площу займати. За Житловим кодексом УСРР у 1923 р. її ліміт на одну особу становив 3 кв. саж., без врахування місць загального користування – кухні, коридору, ванни та туалету. У Чернігові у цей час кількість придатних для проживання помешкань була недостатньою, тому житловий мінімум для чернігівців був зменшений до 2 кв. саж. [31]. Втім, скорочення мінімальної житлової площі та надання городянам приміщень для проживання без зручностей та врахування їхнього функціонального призначення не вирішило питання забезпечення житлом тих городян, які втратили його під час бойових дій. Тому для багатьох мешканців Чернігова розмір житлової площі не перевищував 1,5 кв. саж. на особу [32]. Впродовж 1920-х рр. змінився рівень житлової забезпеченості кожної з категорій населення. Попри низьку якість житла, у другій половині 1920-х рр. в середньому на 0,4 кв. саж. зріс розмір житлової

площі для робітників, службовців та інших трудящих за рахунок ушільнення осіб вільних професій*, «нетрудових»** та скорочення їхнього житлового простору. Задекларований у першій третині 1920-х рр. житловий мінімум у 2 кв. саж. на одного чернігівця змогли досягти лише службовці Чернігова наприкінці 1920-х рр. Решта продовжувала займати нижчий житловий простір, що коливався в межах 1,2-1,8 кв. саж. [33].

Сформований ще до революції житловий сектор у системі міського середовища продовжував існувати у Чернігові і у 1920-х рр.: нове житло практично не будувалося (впродовж 1920-х рр. було збудовано лише 30 будинків), а зведені ще до революції будинки піддавалися відновленню та ремонту. З 1921 р. було змінено житлову політику: колективи пожильців, орендарі та колишні власники отримали часткову самостійність в експлуатації приміщень, а будинки було передано їм в оренду [34]. Впродовж 1920-х рр. змінилися і функції, покладені на колективи пожильців, виходячи з потреб міста. Якщо у першій половині 1920-х рр. кварткоми займалися постачанням та розподілом між жителями будинків продуктів першої необхідності, заготівлею палива, підтриманням благоустрою та обліком населення даного об'єднання, то з поступовим налагодженням життєзабезпечення міста потреба у них зникла [35]. Натомість у 1924 р. почали створюватися житлокоопи, основне завдання яких полягало у підтримці належного технічного стану будинків [36].

У Чернігові Спілку житлокоопів було організовано 23 листопада 1924 р. Чисельність житлокоопів у місті невпинно зростала і за рік досягла 68. Однак, створена мережа житлокоопів функціонувала недовго. Через фінансову незабезпеченість дрібні об'єднання не в змозі були виконувати покладені на них обов'язки, тому почали розпадатися або укрупнюватися. До 1927 р. кількість житлокоопів у Чернігові скоротилася до 10, а наприкінці 1920-х рр. їх

залишилося 8 [37]. Водночас, збільшувалася кількість охоплених житлокоопами будинків міста: якщо у 1925 р. до житлокоопів входило 400 будинків Чернігова, то вже на 1928 р. їхня чисельність досягла 1307 [38]. Створення житлокоопів дозволило відбудувати більшість будинків міста. Тільки впродовж 1927-1928 рр. коштом житлокооперації, грошовий фонд якої складався зі вступних та пайових внесків її членів, було капітально відбудовано 12 будинків, тоді як за рахунок міського бюджету – лише 3 [39].

Держава, ставши монопольним власником житла, перетворила квартирне питання в один із засобів контролю за громадянами. Цю функцію у будинках, підпорядкованих житлокоопам міста, виконував квартирний уповноважений. У межах наданих йому повноважень він систематично відвідував помешкання пожильців під приводом огляду квартир для виявлення прихованої житлової площі та використання лімітованої площі за призначенням, перевірки стану меблів, їхнього раціонального використання та оплати комунальних послуг [40].

Обмежені норми житлового простору, понаднормова скупченість пожильців, дефіцит меблів, обмежені доходи та встановлення ліміту кількості дозволених меблів скоригували запити городян на облаштування кімнат. Новостворені радянські організації у Чернігові на початку 1920-х рр. потребували укомплектування меблями. Спочатку установи отримували меблі, залишені у покинутих квартирах, та зі складу Губвідкомгоспу. Однак, їх виявилось замало. Тому проблему нестачі меблів місцеве керівництво вирішувало за рахунок місцевих жителів, шляхом вилучення «зайвих» предметів домашнього вжитку зі встановленням переліку нормованої кількості меблів. Жителям Чернігова дозволялося мати 1 ліжко, диван чи кушетку на особу, 2 табурета на родину, три стола, матрац, 1 умивальник, 2 вішалки, дзеркало, шафу для посуду на

* Особами вільних професій вважалися лікарі, актори, літератори, особи розумової праці, для яких заробітна плата не була основним джерелом доходів.

** До категорії «нетрудових» входили господарі підприємств, посередники та особи, які отримували дохід від власного капіталу.

родину [41]. З огляду на низькі статки та постійні переїзди у пошуках кращого житла, у помешканнях багатьох чернігівців часто не було навіть передбаченої на одного жителя кількості меблів. Крім того, на зменшення меблевих предметів у квартирах чернігівців вплинула паливна криза, оскільки брак палива змушував городян використовувати дерев'яні меблі у якості палива для обігріву помешкань [42].

На початку 1920-х рр. серед основних предметів умеблювання у будинках чернігівців переважали столи, стільці, шафи та ліжка. Крісла, дивани та дзеркала мало лише трохи більше 10% жителів Чернігова [43]. Визначення кількості дозволених меблів призвело до уніфікації інтер'єру помешкань. Крім того, обмежений житловий простір змушував городян надавати перевагу «багатофункціональним» меблям. Зокрема, до кінця 1920-х рр. кількість користувачів «дачок» (розкладушок) серед жителів Чернігова зросла більше, ніж удвічі, оскільки вони легко склалися, звільняючи місце у кімнаті та були незамінними при частих переїздах, а комод додатково виконував роль стола та ліжка.

На момент встановлення у Чернігові наприкінці 1919 р. радянської влади у місті було 19 готелів. Вони були невеликими, кількість номерів у кожному з них коливалась в межах від 5 до 15. Попри часткове руйнування приміщень більшості з них, враховуючи житлову кризу, готелі були виділені для тимчасового проживання в них городян. Утримання такої кількості готелів було нерентабельним. Відтак, з 1923 р. мешканців Чернігова, що займали кімнати в готелях, намагалися пересилити в інші приміщення. З 19 готелів продовжило свою роботу п'ять. Два готелі – «Царград» та «Гранд-готель» у центрі міста залишалися в експлуатації Губвідкомгоспу. Ще три готелі були передані в оренду їхнім колишнім власникам: «Новоросія» (вул. Пролетарська, сучасна вул. князя Чорного), «Сан-Ремо» та «Заїжджий Двір» (вул. Радянська, нині частина вул. Шевченка) [44]. Щоб забезпечити новостворені радянські організації приміщеннями, будинки 13 готелів були передані в оренду установам (кварткомам, проф-

спілкам та ін.), які власним коштом зобов'язувалися їх відремонтувати. Приміщення ще одного готелю, який не підлягав ремонту, знесли [45].

Готелі у Чернігові за рівнем комфорту істотно не відрізнялись від помешкань городян. Вони були недоукомплектовані меблями та практично не забезпечені побутовими зручностями. Навіть кімнати першого класу нічим не відрізнялися від решти номерів. Попри низький рівень комфорту та якості обслуговування готелів, ціна за проживання в них була високою. Пожилці окремо сплачували за кімнату, комунальні послуги, білизну та предмети вжитку (самовар, рушник). Вартість проживання у державних готелях була майже наполовину меншою, ніж у переданих в оренду. Можна було винайняти індивідуальний номер або поселитися у загальному, заплативши лише за ліжку. У першій третині 1920-х рр., наприклад, ціна за одне ліжку у державних готелях Чернігова складала 15 руб. на добу, за номер – в середньому 40 руб., тоді як у приватному за добу перебування у індивідуальному номері – близько 60 руб. [46] (заробітна плата на тоді у рахівника становила – 270 руб., касира – 225 руб., кур'єра – 130 руб. [47]).

Після встановлення радянської влади квартплата для робітників була скасована. На решту категорій населення це нововведення не поширилося. Втім, безкоштовне житло для робітників було тимчасовим явищем. Задля поповнення місцевого бюджету було ухвалено рішення про відновлення квартплати з 1 липня 1922 р. для всіх жителів Чернігова [48]. Була запроваджена диференційована система нарахування та оплати за житло, освітлення та воду.

Жителі Чернігова, що мешкали у центральній частині міста та прилеглих вулицях, у 1920-х рр. отримували воду з водорозбірних будок по талонах та водопроводу, підведеного до будинків городян. Впродовж 1920-х рр. кількість водорозбірних будок зросла з 17 до 25 [49]. Електрикою місто забезпечувала малопотужна електростанція, яка, внаслідок самовільних понаднормових підключень городян до електромережі, працювала з перебоями. Крім

того, електрична проводка у місті була повітряною, відтак, під час бойових дій 1918-1919 рр. значна її частина була пошкоджена [50]. З приходом радянської влади налагодження роботи електромережі розпочалося з перереєстрації користувачів, відключень самовільно встановлених ламп (тільки впродовж 1921 р. з 6000 лампочок, що освітлювали установи і помешкання чернігівців, було вилучено половину), введення обмежень за споживанням електрики та забезпечення міста світлом лише 4 год. на добу [51]. Безперебійне електричне забезпечення міста, налагодження електричного освітлення на міському вокзалі та суттєве розширення спектру освітлення розпочалося тільки з 1929 р. після введення в експлуатацію нової електростанції [52]. Попри зростання у 1920-х рр. чисельності користувачів водогоном та електрикою, їхній відсоток у загальній кількості споживачів залишався невеликим та складав близько 13% усіх мешканців Чернігова [53]. Решта городян, особливо у віддалених від центру районах, замість централізованого електро- та водопостачання, користувалися гасом та водою з водорозбірних будок. Стабільному постачанню води й світла заважала неналагодженість роботи комунального господарства Чернігова, мала потужність електростанції, недосконалість водопровідної мережі та низькі доходи чернігівців. У 1920-х рр. чернігівцям дозволялося споживати не більше трьох відер води на одну особу на добу (36 л) та користуватися нормованою кількістю лампочок потужністю не більше 25 Вт. (кожній чернігівській родині дозволялося мати не більше двох лампочок, квартиранту чи одинаку – одну) [54].

Розмір тарифів на житло та комунальні послуги для чернігівців визначався відповідно їхнього соціального статусу. Для робітників та службовців ціна нараховувалася в залежності від їхньої зарплати. Для кустарів, ремісників та «нетрудових» на воду та світло запроваджувався фіксований тариф [55]. З 1924 р. на розмір оплати житла додатково впливало його територіальне розміщення та благоустрій. Хоча тарифи на комунальні послуги зростали практично щороку для всіх категорій населення, різниця в оплаті між робітниками, службовцями і рештою категорій населення була

відчутною [56]. Зокрема, у 1925 р., тарифи на комунальні послуги для робітників та службовців за рік в середньому зросли на 20–25 коп., тоді як максимальна ставка для кустарів та осіб вільних професій збільшилася у півтора-два рази [57]. Таким чином, для робітників та службовців було введено пільгові тарифи, що стало можливим лише з одночасним збільшенням оплати комунальних послуг для решти категорій населення.

Доступність послуг та можливість визначення їхнього спектру залежала не лише від забезпеченості городян, а й від їхніх статків. Попри зростання частки зарплати (грошова та натуральна її складові) у сукупному місячному доході чернігівських родин (з третини на початку 1920-х рр. до більше ніж половини у середині 1920-х рр.), вона для жителів Чернігова продовжувала залишатися чи не єдиним джерелом прибутків [58]. У Чернігові переважали службовці з середнім рівнем доходів та робітники з низьким заробітком. Через низьку заробітну плату, мешканці Чернігова шукали додаткові джерела поповнення сімейного бюджету та вдавалися до різного роду приробітків. У структурі доходів, окрім зарплати, додаткові джерела поповнення бюджету посідали чільне місце. Їхній спектр у чернігівських родин різнився і залежав від кількості працюючих, рівня зарплати, фінансової допомоги та можливості займатися підробітками. Додаткові кошти надходили у родинний бюджет чернігівців від продажу майна, продукції, вирощеної у власному господарстві, оренди квартири, позичок, сезонних приробітків та допомоги від рідних [59]. Впродовж 1920-х рр. серед чернігівців майже наполовину зросла частка грошей, отриманих у борг, від продажу продуктів з власних присадибних ділянок, які в основному мали жителі Чернігова, що мешкали у власних будинках та майже наполовину зросли надходження чернігівців від допомоги рідних, в основному родичів з навколишніх сіл, що допомагали новоспеченим городянам, які переїхали з сільської місцевості. Водночас, до кінця 1920-х рр. суттєво знизились доходи, отримані від продажу речей, внаслідок продажу практично всього, за що можна було отримати гроші [60].

У структурі витрат чернігівців, як і городян інших міст, у 1920-х рр. чільне місце посідали витрати на харчування. В залежності від розміру зарплати, наявності присадибної ділянки, членства у профспілках та пайових товариствах, що давало змогу користуватися знижками на товари і послуги, та кількості сумарного місячного доходу, витрати на харчування чернігівців різних професій коливалися в межах 30-60%. В середньому ж у 1920-х рр. чернігівці віддавали на харчування до половини своїх місячних доходів [61]. Раціон харчування жителів Чернігова протягом 1920-х рр. складався переважно з городини, через неспроможність більшості чернігівських родин забезпечити себе достатньою кількістю м'ясо-молочних продуктів, їхньою дефіцитністю та наявністю у значної кількості жителів Чернігова присадибних ділянок. Хліб, овочі, молоко та картопля належали до тих продуктів, які чернігівці купували найчастіше [62].

Упродовж 1920-х рр. у витратній частині бюджету мешканців Чернігова відбулися зміни. Внаслідок дефіциту промислових товарів, зростання цін на окремі групи товарів, зокрема на одяг, щорічного збільшення розміру плати за комунальні послуги, знизився обсяг витрат на промислові товари та збільшився на комунальні послуги та паливо. Навіть діючі впродовж 1920-х рр. пільгові тарифи для робітників та службовців Чернігова не стримували систематичного зростання витрат на комунальні послуги. Впродовж 1920-х рр. витрати на оплату комунальних послуг для чернігівців збільшилися з 8,9% місячного сімейного бюджету у 1923 р. до 12,2% у 1929 р. [63]. Зросли витрати мешканців Чернігова також на культуру та гігієну. Протягом 1920-х рр., внаслідок популяризації преси та освіти, видатки чернігівців на культуру збільшилися майже наполовину, склавши 4% їхнього сімейного бюджету [64]. За рахунок налагодження роботи місцевих лазень і перукарень та збільшення чисельності їхніх відвідувачів, до кінця 1920-х рр. до 1,5% зросли витрати і на гігієну. У першій половині 1920-х рр. у місті діяла одна лазня, надалі – дві. Частота використання лазень мала сезонний характер та залежала від статків родини [65]. Відтак,

близько половини тих чернігівців, що відвідували лазню, обирали найдешевші колективні номери, тоді як кількість користувачів індивідуальних номерів, ціни на які, у порівнянні з колективними, були вищими в п'ять разів, не перевищувала 2% [66]. Перукарні у місті обслуговували разом чоловіків та жінок. Вартість послуг у державних перукарнях була нижчою та гарантувала знижки членам профспілок [67]. З огляду на фінансову скруту, заклади гігієни в основному відвідували працюючі члени чернігівських родини, що не могло остаточно вирішити проблеми чистоти та інфекційних хвороб у місті. Все ж зростання кількості користувачів перукарень та лазень серед чернігівців до кінця 1920-х рр., а відтак і підвищення рівня витрат на гігієну загалом, засвідчило позитивну динаміку покращення культури гігієни чернігівців.

Однокінні, двокінні екіпажі та велосипеди у 1920-х рр. продовжували залишатися затребуваними серед мешканців Чернігова, адже автомобілі та мотоцикли залишалися для них малодоступними, а міський автобусний транспорт з'явився у Чернігові лише наприкінці 1920-х рр. До 1927 р. на території Чернігова було шість стоянок для легкових кінних екіпажів, з яких дві знаходилися в центрі міста (на сучасних Красній площі та проспекті Миру). Згодом була облаштована додаткова стоянка на сучасній вул. Горького [68]. Оскільки Чернігів був невеликим містом, то у більшості випадків городяни ходили пішки, використовували велосипеди чи власні кінні упряжки. До віддалених об'єктів міста (вокзал, завод «Жовтневий молот», паромна переправа) вони діставалися на авто (прототипи сучасних таксі), яких у Чернігові у 1920-х рр. було три, та на кінних екіпажах. Ціна за проїзд на автомобілі була на половину дорожчою, ніж на кінному екіпажі [69]. У другій половині 1920-х рр. вартість проїзду кінним екіпажем від міста до вокзалу складала в середньому 1 руб. з особи, тоді як автомобілем – 1,5 руб. [70]. Окрім кінних екіпажів та авто до віддалених об'єктів з кінця 1920-х рр. можна було дістатися і на автобусі. Автобусна зупинка в Чернігові була лише одна та знаходилася біля будинку Окружного виконавчого комітету по вул. Шев-

ченка (частина сучасного проспекту Миру, неподалік міської лікарні № 1). Ціни за квиток коливались в межах 15-25 коп., в залежності від пункту призначення. Для робітників «Жовтневого молоту» та студентів технікумів діяли пільги [71]. З 2 травня 1929 р. почав курсувати перший пасажирський автобус по маршруту Чернігів – Козелець – Київ [72].

Для того, аби потрапити на лівий берег р. Десни, чернігівці користувалися паромною переправою [73]. У 1920-х рр. ціна за її використання залежала від кількості бажаючих, вантажу та транспортного засобу. Найдешевше коштувала переправа однієї людини (2 коп.), найдорожче – парокінної підводи (18 коп.) та авто (40 коп.) [74].

Залізниця Чернігова почала працювати безперебійно з другої половини 1920-х рр. після відбудови залізничних колій та продовження колій залізничного вузла. Вокзал (станція Старий Чернігів) знаходився за 4 км від міста, а у 1928 р. його було перенесено з передмістя ближче до центру. До кінця 1920-х рр. суттєво розширилася мережа залізничного сполучення, що надало чернігівцям можливість діставатися до низки міст (Ніжина, Харкова, Києва, Полтави, Ленінграду, Москви, Гомелю) та навколишніх населених пунктів [75]. Втім, умови проїзду в потягах були некомфортними, взнаки давалася погана освітленість та систематичні крадіжки у вагонах. Після побудови у 1929 р. залізничного мосту через р. Десну було встановлено пряме сполучення напрямку Гомель-Чернігів-Ніжин і місто перетворилось на залізничний вузол [76].

Телефонний зв'язок, що з'явився у Чернігові наприкінці XIX ст., у 1920-х рр. забезпечувала телефонна станція, що знаходилася по вул. Шевченка (частина сучасного проспекту Миру) [77]. Користувачі телефонів поділялися на абонентів особистого (телефон знаходився у будинку), колективного (у приймальнях медичних закладів, закладах комунального господарства) та загального користування (у публічних місцях – магазинах, готелях тощо) [78]. Чисельність індивідуальних користувачів була мізерною, далеко не всі установи та заклади мали телефон, а наявність телефону у публічному місці – радше виняток. У 1920-х рр. най-

більше по Чернігову було запитів на з'єднання з медичними закладами та пожежною частиною. Був налагоджений і міжміський зв'язок. Хоча, через нерозвиненість телефонної мережі, упродовж 1920-х рр. розмови були можливими лише з абонентами трьох міст – Києва, Харкова, Гомеля та семи районів Чернігівщини [79]. У 1920-х рр. у Чернігові працювало поштове відділення по вул. К. Лібкнехта (нині вул. Святомиколаївська) [80]. Більшість городян отримували листи особисто з рук листонош, адже у 1920-х рр. лише 4% чернігівців мали поштові скриньки. Взнаки давалася низька якість доріг та погана освітленість, що впливали на швидкість їхнього пересування, а також часта відмова городян відчиняти двері у вечірній час [81].

Торгові заклади та базари забезпечували городян різного роду товарами та продуктами. У 1920-х рр. у Чернігові розширилася мережа торгових закладів. Більшість з них передбачалися для обслуговування трудящих міста та підпорядковувалися робітничим об'єднанням. До 1921 р. в умовах продовольчої кризи питаннями доставки товарів до міста та розподілом продуктів першої необхідності займалася спілка кооперативів [82]. Продукти жителі Чернігова купували у крамницях Губернського продовольчого комітету по продовольчих картках [83]. З 1921 р. спілка кооперативів у Чернігові була трансформована в Центральний робітничий кооператив (далі – ЦРК) [84]. Приватна торгівля, що була дозволена в період непу, сприяла покращенню забезпеченості городян товарами та допомагала розширити асортимент придбаного. Більшість торгових закладів Чернігова було зосереджено в руках приватних підприємців. Впродовж 1920-х рр. їхня чисельність зросла з 57% до 84%. Окрім приватної, діяла державна торгівля, кількість магазинів якої була незначною (5%), решту склали кооперативні торговельні заклади [85]. У Чернігові торгівля проводилася у магазинах, рундуках та на двох базарах. Впродовж 1920-х рр. кількість торгових рядів на Старому базарі (на Красній площі) скоротили й наприкінці 1920-х рр. на ньому залишилися лише рундуки, в яких городяни купували найнеобхідніші продукти. Водночас, відбувалося

розширення Нового базару до дев'яти рядів, на кожному з яких продавали продукцію певного виду: молочну, м'ясну, рибну, хлібну та ін. [86]. Більшість магазинів концентрувалося у центральній частині міста. У 1927 р. з 57 крамниць міського робкоопу 12 знаходилися по вул. Шевченка (на території від Валу до Нового базару). Всі вони були невеликими та спеціалізувалися на продажі одного-двох видів товарів. З огляду на це, їхня кількість у місті була значною. До кінця 1920-х рр. чисельність магазинів, лавок, рундуків та торгівельних складів досягла 925. Левова частка (80%) рундуків та лавок знаходилися на території базарів Чернігова. Кіосків, у яких продавали виключно газети, у Чернігові було шість [87]. Універсальний магазин у Чернігові був лише один. Магазины та ларьки працювали щодня, крім вівторка. У цей день у місті були відчинені лише дві чергові крамниці [88]. Наприкінці 1920-х рр. режим роботи магазинів Чернігова визначався у відповідності до місця їхнього розташування (центр чи окраїна міста) та кількості робочих змін [89]. Більшість у Чернігові 1920-х рр. складали бакалійні магазини. Їх було в два з половиною рази більше, ніж м'ясних чи винно-гастрономічних та в чотири рази більше, ніж фруктових. До змішаних промислових входили галантерейні та мануфактурні крамниці. У місті була одна дитяча крамниця [90].

Торгові пайові об'єднання створювалися та існували на грошові внески пайовиків. Члени пайового товариства отримували пайові книжки, що слугували для них гарантом першочерговості отримання товарних надходжень до міста. Крім того, членство у пайовому товаристві та профспілках надавало можливість користуватися 10-15% знижками у магазинах ЦРК та купувати товари в кредит [91]. Однак, з огляду на обмежений асортимент та постійні затримки поставок продуктів до кооперативних магазинів, наявність значної кількості торгівельних закладів приватних підприємців у місті, близько половини місячних покупок чернігівці здійснювали у приватних підприємців. Пріоритет у виборі місця покупки залежав від наявності та доступності товарів. Хліб жителі Чернігова в основному

купували у приватних підприємців. Враховуючи те, що доставкою в місто гасу та продуктів першої необхідності займався ЦРК, більшість видів цих товарів городяни купували у кооперативних магазинах. Овочі жителі Чернігова, як правило, купували у селян [92]. Поступове скорочення приватної торгівлі наприкінці 1920-х рр., брак ресурсів ЦРК на закупівлю достатньої кількості продуктів, ускладнення у роботі кооперативних закладів призвели до товарного дефіциту та відповідно обмеження рівня задоволення споживчого попиту городян.

Протягом 1920-х рр., окрім постійно діючої торгівлі організовувалися торги, передсвяткові базари та ярмарки. Найбільші ярмарки у Чернігові у 1920-х рр., як і до революції, проводили чотири рази на рік: у січні – Богоявленський ярмарок, навесні (за тиждень після Великодня) – Прокофіївський, у червні – Десятинний або червневий (у десяту після воскресіння п'ятницю) та у вересні – Воздвиженський [93]. Невеликі ярмарки присвячувалися початку навчального року. У порівнянні з дореволюційним Черніговом, у 1920-х рр. ярмарки у місті були менш тривалими (замість кількох тижнів – кілька днів) та з обмеженою кількістю розваг. Втім, вони на деякий час вносили розмаїття у одноманітне та малорухоме життя міста. За рахунок приїзду значної кількості торговців з інших міст та навколишніх населених пунктів (зокрема, у 1923 р. на Воздвиженський ярмарок до Чернігова прибуло 10 тис. селян) у місті суттєво розширювався асортимент товарів [94].

Перші «народні» їдальні були відкриті у Чернігові у 1919 р., у яких за день обідало в середньому 200-250 працюючих чернігівців [95]. Впродовж 1920-х рр. їхня мережа суттєво розширилася. Більшість з їдалень Чернігова була розрахована на городян певних категорій (робітників, пайовиків, студентів, дітей, безробітних та ін.) та працівників окремих професій (будівельників, працівників зв'язку, друкарні, заводів та ін.) [96]. З огляду на низькі статки чернігівців, постійні черги та невеликі приміщення, їдальні у 1920-х рр. не набули особливої популярності серед городян. В основному чернігівці (близько 80%) харчу-

валися вдома [97]. Торгівля залишалась рушійною силою повсякденного життя Чернігова, проте, потрапивши до роду занять, які не були у пошані у нової влади, купівля-продаж стала суто буденною подією, поступово втрачаючи своє комунікативне та інформативне призначення.

У 1920-х рр. у Чернігові було оптимізовано мережу медичних закладів загального користування, що діяла у перші роки радянської влади, та відкрито лікарні, орієнтовані в основному на працюючих городян. Питаннями медичного забезпечення трудящих опікувався місцевий відділ робітничої медицини (далі – робмед), заснований 8 березня 1922 р. [98]. У 1920-х рр. у місті постійно діяли три лікарні, робполіклініка, амбулаторії при медичних закладах та підприємствах, туберкульозний та венеричний диспансери, бактеріологічний інститут та інститут фізичних методів лікування, в яких в основному отримували допомогу застраховані трудящі міста. Впродовж 1920-х рр. частина медичних закладів міста розширилася завдяки створенню додаткових відділень [99]. Зокрема, у радлікарні кількість відділень збільшилася до кінця 1920-х рр. з 6 до 9 [100]. Карета швидкої допомоги у Чернігові була одна. Рівень медичного обслуговування та умови лікування залишалися незадовільними. По-перше, звичним явищем у лікарнях була постійна перенаселеність палат, кількість хворих у яких перевищувала норму в два-три рази [101]. По-друге, з огляду на житлову кризу, розташування частини медичних закладів у звичайних житлових будинках, часто-густо не забезпечених комунальними послугами. Водогін був підведений лише до частини лікарень, решта медичних закладів користувалися водою з криниць. По-третє, наявність у Чернігові малопотужної електростанції дозволяла забезпечити електрикою лише окремі кабінети та палати медичних закладів і то лише до 1 год. ночі. Вночі у лікарнях горіли каганці [102]. В повному обсязі електрикою була забезпечена лише роблікарня [103]. По-четверте, систематична відсутність потрібної кількості медикаментів та перев'язочних матеріалів впливали на швидкість і якість надання медичних послуг [104].

З огляду на фінансові труднощі у забезпеченні потреб медичних установ для городян були введені платні послуги. Виняток складали застраховані, які у лікувальних установах міста отримували медичну допомогу безкоштовно [105].

Амбулаторії Чернігова працювали 6 днів на тиждень. Вихідний день у кожній з них був різний: у амбулаторії дитячої лікарні – п'ятниця, у робполіклініці – середа [106]. Для більшості лікарів були визначені різні години прийому, оскільки невеликі приміщення лікарень не дозволяли одночасно розмістити всіх лікарів та їхніх пацієнтів. Часто-густо в одному кабінеті могли одразу працювати по двоє лікарів різних спеціальностей. Прийом у амбулаторіях міста у 1920-х рр. тривав в середньому 3-4 год. на день [107]. Для їх «розвантаження» у другій половині 1920-х рр. кількість щоденно прийнятих хворих стала фіксованою. Зокрема, терапевт амбулаторії радлікарні за день оглядав до 20 хворих, гінеколог – чотирьох [108]. Для виклику лікаря додому необхідно було записатися у реєстратурі та пред'явити страховий квиток, а з 1927 р. – медичну книжку. Страховими квитками користувалися не лише голови, а члени їхніх родин [109]. Внаслідок збільшення штату лікарів та спаду спалахів епідемічних захворювань до кінця 1920-х рр. майже в три рази (з 8% у 1923 р. до 18% у 1928 р.) зросла кількість хворих, що отримували медичну допомогу вдома [110].

Для зменшення чисельності захворювань серед городян, влаштовувалися просвітницькі, профілактичні (суботники, «тижні чистоти»), обов'язкові заходи (щеплення мешканців «заразних» дворів, працівників закладів харчування, медичних працівників, робітників обозу) та здійснювалася робота для покращення функціонування асенізаційних обозів [111]. Місця сміттєзвалищ змінювалися впродовж 1920-х рр. у Чернігові кілька разів: спочатку вони знаходилися на території міста, однак з огляду на зростання кількості захворювань та з метою покращення благоустрою міста, у 1928 р. були перенесені за межі Чернігова [112]. Існуюча в місті оснащеність асенізаційних обозів до-

зволяла вивозити у першій половині 1920-х рр. незначну частину бруду. Однак, розширення штату обозів та їхнього технічного оснащення дало змогу до кінця 1920-х рр. частково вирішити проблему прибирання вулиць та дворів і вивозу сміття [113].

У 1920-х рр. замість більшості діючих до революції у Чернігові освітніх закладів було відкрито навчально-виховні установи радянського зразка – дитсадки, трудові та професійні школи, інститут народної освіти. Для радянського керівництва створення дитсадків та опіка з боку держави над дітьми трудящих були в першу чергу способом підвищення ефективності праці працюючих городян у робочий час, забезпечення участі працівників у громадському житті та «правильного» виховання дітей за радянським зразком змалку. Водночас, для міських жителів дитсадки стали місцем догляду за дітьми та забезпечення їх харчуванням. Однак, фінансових ресурсів для реалізації прагнень у створенні мережі дитсадків не вистачало. Систематичне скорочення асигнувань впродовж першої третини 1920-х рр. призвело до закриття п'яти дитсадків з дев'яти відкритих [114]. Забезпечення роботи діючих чотирьох дошкільних закладів міста стало можливим лише за умов введення у Чернігові з 1923 р. понад половину платних місць. Розмір оплати за перебування дитини у дошкільному закладі Чернігова залежав від соціальної приналежності її батьків та кількості дітей у родині [115]. Для найбідніших батьків, діти яких перебували у дитсадках міста, були введені пільги. Не маючи змоги заплатити, такі батьки допомагали працівникам дитсадків по господарству [116]. Впродовж 1920-х рр. у дитсадках Чернігова змінився склад дітей. До введення плати, у них найбільше перебувало дітей найбідніших батьків, надалі – робітників та службовців, зважаючи на найменшу плату для цих категорій населення [117]. Скорочення мережі дитсадків та введення оплати призвели до зменшення кількості дітей в них з 515 у 1921 р. до 185 у 1929 р., що складало близько 10% від усіх дошкільнят міста [118]. Через постійне скорочення асигнувань на роботу дитсадків та їхнє утримання в основному

за кошти батьків, до кінця 1920-х рр. тривалість роботи усіх дитячих закладів Чернігова скоротилася на три години, кількість прийомів їжі з триразового харчування зменшилася до одного, а з другої половини 1920-х рр. було припинено надання вихованцям дитсадків білизни та одягу [119].

У 1920-х рр. за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилася мережа шкіл Чернігова [120]. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та школах міста відкривалися пункти з ліквідації неписьменності, професійно-технічні школи, школа робітничої молоді, школи при технікумах та вечірні школи [121]. Новостворені школи розміщували або у приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (зокрема, Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях) або, за умов житлової кризи, у вільних будинках, частогусто непристосованих для потреб навчання [122]. Крім того, одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів: у приміщенні колишньої жіночої гімназії знаходилася третя школа, а у її флігелі – дев'ята, або діти однієї школи навчалися в кількох приміщеннях (зокрема, учні шкіл № 7 та № 17) [123]. Фінансових ресурсів місцевого бюджету для укомплектування шкіл необхідними предметами було замало. Для отримання додаткових коштів у 1921 р. у Чернігові була введена оплата за навчання у школах, яка визначалася відповідно до зарплати батьків. Все ж, за найбіднішими городянами, діти яких відвідували школи міста, зберігалось право на безкоштовне навчання. Популяризації освіти та залучення городян до навчання, навіть попри введення оплати та матеріально-технічні труднощі, сприяли зростанню кількості охоплених освітою чернігівців. Відтак, діти у більшості шкіл навчалися у дві зміни [124]. Професійно-технічну освіту у місті, окрім шкіл, забезпечували три технікуми [125]. У зв'язку з потребою у спеціалістах для виховання дітей у новостворених у Чернігові дитбудинках та дитсадках у 1922 р. було відкрито факультет соціального виховання Чернігівського інституту народної освіти [126]. Мате-

ріально-побутові умови студентів інституту та технікумів Чернігова 1920-х рр. були різними. У кращих умовах знаходилися ті з них, що отримували стипендію. До кінця 1920-х рр. їхня кількість складала близько половини студентів міста [127]. Критеріями її отримання стала активність студентів в громадській і академічній роботі, революційні заслуги, соціальне положення, приналежність до профспілкових організацій і матеріальне становище [128]. Відновлення діяльності освітніх закладів та розширення їхньої мережі, залучення переважної кількості городян до подолання неграмотності, створення можливостей для навчання широких мас населення стали потужним містотворчим фактором, сприяли вихованню та поширенню стандартизованих світоглядних уявлень та життєвих настанов городян.

Окрім навчальних закладів, вплив на виховання радянської людини та популяризацію ідейних положень нової влади забезпечувала друкована література, в першу чергу – преса, роль якої у повсякденному житті суттєво зросла. Статті на сторінках місцевих газет мали яскраво виражене ідеологічне забарвлення, матеріали подавалися у вигідному для радянської влади світлі. У першій половині 1920-х рр. у Чернігові виходили газети «Красное знамя» (1920-1925 рр.), «Известия» (1919-1921 рр.) та «Знамя советов» (1920-1921 рр.), надалі – «Робітничий шлях» (1926 р. – перша третина 1927 р.) та «Червоний стяг» (1926 р. – жовтень 1932 р.). Для розповсюдження газет серед трудящих у Чернігові було створено місцевий апарат поширення газет [129]. Відкриття освітніх закладів для боротьби з неписьменністю та збільшення впродовж 1920-х рр. кількості залучених до навчання дорослих і дітей, систематичне проведення агітаційних кампаній під гаслами: «ни одного служащего, не выписывающего «Красное знамя», «каждому рабочему дать газету» [130], лекції щодо ролі преси у житті радянської людини, контроль за передплатою, яким займалася міська партійна організація, призвели до зростання тільки у другій половині 1920-х рр. у два з половиною рази кількості передплатників (з 1000 у 1924 р. до 2500 – на-

прикінці 1920-х рр.) [131] та сприяло тому, що в останній третині 1920-х рр. у чернігівських родинах хоча б один з працюючих передплачував газету [132]. За радянської влади періодична преса стала дієвим засобом впливу на городян, а завдяки різним формам контролю та систематичним агітаційним кампаніям, перетворилася на важливу складову їхнього повсякдення.

Культурний простір міста вдало доповнювали бібліотеки та музеї, мережа яких значно розширилась. У 1920-х рр. у Чернігові функціонували центральна міська бібліотека, дитяча, дві районні та бібліотеки при освітніх закладах [133]. Попри зростання впродовж 1920-х рр. книжкових фондів, створення пересувних бібліотек для обслуговування робітників міста, що працювали на підприємствах Чернігова та при житлокоопах «для відсталих верств пролетаріату» (дружин робітників, хатніх робітниць), та розширення існуючих бібліотек, залучити трудящих до відвідування бібліотек було досить важко. [134]. У 1926 р. п'ять музеїв міста було об'єднано в один та створено Чернігівський державний музей [135]. Радянське керівництво залучало трудящих та учнів до їх систематичного відвідування. Внаслідок чого чисельність городян, що ходили до музеїв, зростала щороку: якщо у 1922 р. музей побуту відвідало 1104 чернігівця, то у 1923 р. – 2100 [136]. Попри ідеологічну заангажованість освітні та культурно-інформаційні заклади виявилися впливовими осередками формування міського способу буття. Водночас, культурно-просвітницькі заходи, організовані бібліотеками та музеями, мали неабиякий резонанс у громадськості міста.

Для викорінення релігії та церкви, які до революції складали стрижень духовного життя городян, активно застосовувалася антирелігійна агітація, влаштовувалася антирелігійна виставка «Релігія чи наука», а городян залучали до участі у діяльності товариства безбожників, що розпочало свою діяльність у грудні 1927 р. Крім того, вилучалося церковне майно, закривалися церкви та проводились публічні суди над служителами церкви (зокрема, у грудні 1922 р. над Черні-

гівський архієпископом Пахомієм). Приміщення багатьох ліквідованих релігійних установ Чернігова передавалися у користування радянським організаціям – дитячому приюту, майстерням, чи, з огляду на житлову кризу, пересічним городянам для проживання [137]. Всі ці заходи поступово витіснили релігію зі щоденних практик городян, перетворивши її зі складової частини повсякденного існування на заборонений елемент побутування.

З утвердженням радянської влади на зміну традиційним, в першу чергу релігійним святам, запроваджувалися нові – революційні, що стали «червоними днями календаря». Революційні свята проводили з особливим розмахом та з їхніми неодмінними атрибутами – прикрашеним містом прапорами, плакатами, лозунгами, портретами партійних діячів та квітами, святковими костюмами, оркестром, урочистою ходою трудящих міста, учнів і військових, святковими демонстраціями, вечірнім показом «правильних», спеціально підібраних відповідно до кожного революційного свята, вистав та концертними програмами у робітничих клубах [138]. Найбільш масовими та організованими були Перше травня та річниці Жовтневої революції [139]. Діюча влада прагнула мінімізувати індивідуалізм в організації городянами їхнього відпочинку. Для цього залучала місцевих жителів до різноманітних «радянських» колективних заходів. У 1920-х рр. більшість вільного часу доросле населення міста проводило на позаробочих профспілкових засіданнях, зібраннях членів житлокоопів, суботниках, недільниках, «тижнях чистоти», а діти – в різного роду шкільних гуртках та на святкуваннях, а також у гуртках політичного виховання та товариських судах [140]. Для того, аби залучити якнайбільшу кількість чернігівців до профспілок, для їхніх членів вводили пільги – знижки на товари у кооперативних крамницях, перукарнях, пільги при отриманні медичної допомоги, оплаті житлово-комунальних послуг та ін. Завдяки створеній розгалуженій системі колективних заходів відбувалося трансформування індивідуального дозвілля городян у суспільне, перетворивши його на контрольовану, колективну

та уніфіковану форму проведення позаробочого часу.

Чернігівці оздоровлювалися у будинках відпочинку, яких у місті було два – Подусівський та Чернігівський [141]. У 1920-х рр. будинки відпочинку виконували роль своєрідного зразка щасливого життя, про яке весь час говорили з трибун всесоюзного та регіонального значення. Будинки відпочинку, зокрема Чернігівський, оснащували водопроводом, електрикою, телефоном, що для багатьох було малодоступною розкішшю [142]. У них відпочивали переважно передовики виробництва за рахунок місцевої округової каси та коштів санітарно-курортних фондів, що отримували путівки як винагороду за кращу роботу, а також працівники, які потребували лікування.

Театр, кіно та радіо у 1920-х рр. стали одночасно і буденно-святковими атрибутами відпочинку міських жителів, і засобами впливу на масову свідомість городян під час святкування різноманітних торжеств, спеціфичним елементом зануренням городян у «правильне» ричище нового життя. У 1920-х рр. у Чернігові діяли один пересувний та стаціонарний кінотеатри, з 1924 р. замість трьох – два театри, а також організовувалися театральні постановки при місцевих клубах [143]. Театральні вистави та кінострічки переглядали під час святкових урочистостей чи в рамках планових колективних акцій по залученню трудящих до культурного життя. Спеціально підібраний репертуар став елементом популяризації радянського способу життя. Перший радіоприймач запрацював у Чернігові у 1925 р. в день чергової річниці Жовтневої революції [144]. Впродовж 1920-х рр. кількість вуличних радіоприймачів розширилася до восьми, а тривалість радіотрансляцій збільшилася з однієї години до п'яти [145]. Після налагодження з 1 лютого 1928 р. радіотрансляції по робітничих клубах [146], роль радіо у житті чернігівців змінилася – від нової форми відпочинку воно перетворилося на потужний агітаційно-просвітницький контент в інформаційному просторі Чернігова.

Попри всі заборони, осуди, покарання, проведення агітаційної роботи, постійну участь у колективних заходах, чимало чернігівців у

1920-х рр. продовжували організувати своє дозвілля у звичайний спосіб, проте вже не відкрито, а підпільно, оскільки, у 1920-х рр. заборонялося брати участь у азартних іграх, відвідувати будинки розпусти та вживати самогон [147]. Групи азартних гравців поповнювалися, зазвичай, дітьми сиротами, втікачами з дитячих будинків, правопорушниками та найбіднішими городянами. Нелегальні ігри влаштовували у Чернігові на окраїнах міста. Часто-густо грали і на ярмарках, на яких концентрувалася велика кількість людей, що дозволяло залишатися непоміченим, а кількість охочих пограти ставала у кілька разів більшою, ніж у звичайні дні. Після революції з легальною проституцією було покінчено, відтак, у 1920-х рр. у Чернігові будинки розпусти організовували підпільно у приватних помешканнях [148]. Власне попри суспільний осуд та заборони, городяни у 1920-х рр. і надалі долучалися до підпільного антирадянського дозвілля.

Таким чином, буденне життя чернігівців еволюціонувало від індивідуального способу

побутування городянина до колективного співіснування трудящих, що знаходило свій вияв у формуванні структур повсякденності, в яких індивідуальна воля мешканця не виходила за встановлені межі дозволеного в усіх сферах життя. Спільне проживання, колективна праця та відпочинок, зрівнялівка у матеріально-побутових умовах існування, можливостях реалізації особистих потреб та прагнень створювали ілюзію справедливого суспільства, якого прагнула радянська влада. На прикладі Чернігова чітко проглядаються ті тенденції, які намітилися у міському житті у 1920-х рр. і стали лейтмотивом подальших змін. Повсякденність з її впорядкованим міським середовищем, житловим простором, комфортом та побутовими зручностями, освітніми та культурними потребами, дефіцитом товарів та послуг, примітивізацією побуту були відсунуті на другий план і приносилися в жертву політичним ідеалам, а трансформація життєвих умов змушувала городян знаходити шляхи виживання, що відповідали їхнім новим життєвим обставинам.

Джерела та література

1. Косухін Д.Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д.Ф. Косухін. – Чернігів, 1957. – 93 с. Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – 31 с.; Яцура М. Чернігів. Короткий історичний нарис / М. Яцура, І. Єдмоха. – К., 1958. – 136 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 697 с.; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 815 с.; Черноус В. Радіо в Чернігові / В. Черноус // Деснянська правда (Чернігів). – 1976. – 7 травня. – С. 3; Бутько О. Чернігів театральний: сторінки минулого / О. Бутько // Деснянська правда (Чернігів). – 1980. – 20 листопада. – С. 4; Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.; Леус В. Погляд через століття / В. Леус. – К., 1990. – 164 с.
2. Груша А. З історії медицини Чернігівщини / А. Груша, М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.; Коновалець Я. Минуле і сучасне медицини / Я. Коновалець // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 25 липня. – С. 4.
3. Леус В. Скарбниця мудрості / В. Леус // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 14 лютого. – С. 10; Його ж. Бактеріологічний інститут / В. Леус // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 25 липня. – С. 4; Руденок В. Из истории Черниговского речного транспорта / В. Руденок // Вал (Чернігів). – 2001. – 19 апреля. – С. 7; Його ж. Від Вознесенської церкви до музею В. Тарновського / В. Руденок // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2007. – 3 жовтня. – С. 19; Його ж. Чернігов: из века в век (исторические памятники Черниговщины) / В. Руденок. – Чернігов, 2007. – 47 с.
4. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові працював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда (Чернігів). – 2003. – 18 листопада. – С. 2; Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 23-41.
5. Демиденко О. Антирелігійна агітація і пропаганда на Чернігівщині 1920-1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 68-72; Тарасенко О. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу / О. Тарасенко, М. Ковальов // Реабіліто-

вані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. – Чернігів, 2011. – Кн. 3. – С. 10-52.

6. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста [Науково-популярне видання] / С. Леп'явко. – К., 2012. – 432 с.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 12; ф. П-10, оп. 1, спр. 145, арк. 106.

8. Косухін Д.Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д.Ф. Косухін. – Чернігів, 1957. – С. 63.

9. Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – С. 4.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 222; ф. Р-319, оп. 1, спр. 32, арк. 61; ф. Р-792, оп. 1, спр. 215, арк. 1; оп. 2, спр. 69, арк. 17; ф. Р-793, оп. 1, спр. 518, арк. 1-3.

11. Йоффе С. Площа Диктатури Пролетаріату / С. Йоффе // Комсомольський гарт (Чернігів). – 1982. – 7 листопада. – С. 4; Коваленко О.Б. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзілова / О.Б. Коваленко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 112.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 31, арк. 3; Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. – Х., 1926. – С. 2; Статистика України: населення в городах України (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вип. 2. – Харьков, 1924. – С. 141.

13. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 13, арк. 179-190.

14. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 13, арк. 179-190; спр. 1549, арк. 131; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 53; ф. Р-90, оп. 1, спр. 31, арк. 3; ф. Р-944, оп. 1, спр. 2676, арк. 62; Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. – Х., 1926. – С. 2; Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернигов, 1925. – С. 4; Статистика України: населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вип. 3. – Харків, 1925. – С. 3.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 5682, арк. 43; Доброустрій // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 5 жовтня. – С. 4; Руденок В. Чернигов: из века в век (исторические памятники Черниговщины) / В. Руденок. – Чернигов, 2007. – С. 43.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 222; ф. Р-319, оп. 1, спр. 32, арк. 61; ф. Р-792, оп. 1, спр. 215, арк. 1; спр. 284, арк. 1; ф. Р-793, оп. 1, спр. 518, арк. 1-3; Прокладення нових вулиць // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 21 квітня. – С. 4.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 61; спр. 284, арк. 1.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 61.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 1; ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 94; Доброустрій // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 5 жовтня. – С. 4.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 368, арк. 1; оп. 2, спр. 285, 20 арк.; ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 27; Про порядок торгівлі на базарі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 16 листопада. – С. 4.

22. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – С. 17.

23. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1; Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

24. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937) / М. Меерович. – М., 2008. – С. 13.

25. Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

26. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 120, арк. 69; спр. 287, арк. 1; спр. 404, 152 арк.; оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 2; ф. П-10, оп. 1, спр. 283, арк. 44; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – С. 7; Статистика України: населення в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вип. 2. – Харьков, 1924. – С. 9.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 201, 40 арк.; спр. 202, 30 арк.; спр. 203, 26 арк.;

спр. 204, 38 арк.; спр. 205, 87 арк.; спр. 206, 39 арк.; спр. 207, 8 арк.; спр. 208, 67 арк.; спр. 209, 69 арк.; спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.

28. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921–1941: [Сб. документов и материалов] / [Сост. С.М. Мельник и др.]. – К., 1983. – С. 24.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.

30. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1; Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

31. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 145, арк. 106.

32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 12.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.

34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 48.

35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 48.

36. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. – 1924. – № 5. – С. 31.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 593, арк. 177; ф. Р-793, оп. 1, спр. 133, арк. 22.

38. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; там само, ф. Р-792, оп. 1, спр. 120, арк. 69; спр. 287, арк. 1; спр. 404, 152 арк.; оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 2; ф. П-10, оп. 1, спр. 283, арк. 44; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – С. 7; Статистика Украины: население в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вып. 2. – Харьков, 1924. – С. 9.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 2.

40. Там само, ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 2.

41. Там само, ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

42. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 147.

43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 409, 59 арк.; спр. 410, 47 арк.; спр. 412, 41 арк.; спр. 413, 37 арк.; спр. 414, 95 арк.; спр. 415, 16 арк.; спр. 416, 30 арк.; спр. 417, 16 арк.; спр. 418, 31 арк.; спр. 419, 14 арк.; спр. 420, 45 арк.; спр. 421, 30 арк.; спр. 422, 16 арк.; спр. 423, 19 арк.; спр. 424, 25 арк.; ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.

44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 190, арк. 26; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 8.

45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4; ф. Р-65, оп. 1, спр. 190, арк. 26; спр. 219, арк. 989.

46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4; ф. Р-65, оп. 1, спр. 190, арк. 26; спр. 219, арк. 989.

47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 2, спр. 201, арк. 18; ф. Р-1133, оп. 1, спр. 167, арк. 14; ф. П-10, оп. 1, спр. 133, арк. 49; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1884, арк. 96; ф. Р-305, оп. 1, спр. 458, арк. 15; ф. Р-15, оп. 1, спр. 295, арк. 9.

48. Сборник постановлений и распоряжений центральной и местной власти. – 1922. – № 2. – С. 199.

49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 130; ф. Р-793, оп. 1, спр. 630, арк. 97; На околицях // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 5 серпня. – С. 4.

50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 151, арк. 22.

51. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 772, арк. 129.

52. Будівництво нової електростанції // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 1 липня. – С. 2; Чому нам потрібна електростанція // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 6 травня. – С. 2.

53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 22; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 16; ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 41; ЦДАВО України, ф. Р-5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51.

54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 161, арк. 6; ф. Р-793, оп. 1, спр. 630, арк. 97.

55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 105.

56. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губернского исполнительного комитета, действующих на территории Черниговщины

в 1924-1925 гг. – Чернигов, 1925. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; ф. Р-65, оп. 1, спр. 631, арк. 1; ф. Р-792, оп. 1, спр. 80, арк. 48; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 48; ф. Р-944, оп. 1, спр. 151, арк. 22; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, арк. 16; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Хто і скільки платитиме за квартири // Робітничий шлях (Чернігів). – 1927. – 19 січня. – С. 2.

57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; ф. Р-65, оп. 1, спр. 631, арк. 1.

58. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 209 арк.; 4116, 179 арк.; 4946, 63 арк.; ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. / И.Н. Дубинская. – Харьков, 1928. – С. 80.

59. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.; спр. 4124, 225 арк.

60. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, 18 арк.; спр. 4101, 97 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 2867, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 2867, 100 арк.; спр. 4116, 179 арк.; ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4957, арк. 27–114.; спр. 3182, арк. 176–190.

61. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4104, 143 арк.; спр. 4107, 130 арк.

62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.; спр. 2865, 113 арк.; спр. 4127, 47 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4122, 244 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4115, 104 арк.; спр. 4956, 133 арк.

63. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Держархів Чернігівської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 8; Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.; спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 3154, 106 арк.

64. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Держархів Чернігівської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 8; Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.; спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 3154, 106 арк.

65. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, арк. 62.; спр. 2641, арк. 113–114.

66. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, арк. 62.; спр. 2641, арк. 113–114.

67. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-876, оп. 1, спр. 18, арк. 2.

68. Врегулювання промислу легкових візників // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 12 липня. – С. 4.

69. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2643, арк. 24.

70. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55.

71. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 860, арк. 372; ф. Р-319, оп. 1, спр. 64, арк. 7; Відновився рух автобусу по місту // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 9 квітня. – С. 3.

72. День открытия пассажирского автобуса // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 1 травня. – С. 6.

73. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп., спр. 190, арк. 153.

74. На новой дороге // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 2 декабря. – С. 4; Будівання залізниці // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 31 травня. – С. 2.

75. Зміна розкладу потягів // Робітничий шлях (Чернігів). – 15 травня. – С. 4; На новой дороге // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 2 декабря. – С. 4.

76. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – К., 1980. – С. 71; Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – С. 27.

77. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 65; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45.

78. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 7. – С. 125.
79. Чернігівського обласного комітету звіт за 1933–1934 рр. – Чернігів, 1935. – С. 102.
80. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55.
81. Там само, ф. Р-319, оп. 1, спр. 32, арк. 52.
82. Товары для Чернигова // Знамя советов (Чернигов). – 1920. – 7 апреля. – С. 3.
83. В рабочем кооперативе // Знамя советов (Чернигов). – 1919. – 7 декабря. – С. 3.
84. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, арк. 31; ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, арк. 1.
85. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, арк. 2; ф. П-10, оп. 1, спр. 133, арк. 51.
86. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 59; ф. Р-792, оп. 2, спр. 284, арк. 141.
87. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1188, арк. 3; Бюллетень Губернского статистического бюро. – 1923. – № 1. – С. 14; Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернигов, 1925. – С. 48.
88. Про місце та час торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С. 4.
89. Про місце та час торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С. 4; Нові години торгівлі // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 19 жовтня. – С. 4; Нові години торгівлі // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 12 жовтня. – С. 4; Про регулювання місця торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С. 3.
90. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 703, арк. 2; спр. 1282, 144 арк.; спр. 1380, 123 арк.
91. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, арк. 7.
92. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 4122, 244 арк.
93. К вопросу о ярмарках // Красное знамя (Чернигов). – 1925. – 22 августа. – С. 4.
94. Луговський Б. У десятуху / Б. Луговський // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 63; На Воздвиженской ярмарке // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 29 сентября. – С. 3.
95. В Губернском продовольственном комитете // Знамя советов (Чернигов). – 1919. – 29 декабря. – С. 3.
96. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55; спр. 660, арк. 113.
97. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 213, арк. 16.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4968, 118 арк.; ф. Р-944, оп. 1, спр. 2676, 81 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 2865, 67 арк.
98. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 600, арк. 6.
99. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 16, арк. 46; спр. 133, арк. 1; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45.
100. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 65.; ф. Р-319, оп. 1, спр. 133, арк. 1.
101. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45; ф. Р-752, оп. 1, спр. 836, арк. 26.
102. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1216, оп. 1, спр. 237, арк. 1.
103. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1878, арк. 86.
104. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 133, арк. 1; Без бинтів // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 29 травня. – С. 3.
105. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1878, арк. 89; оп. 2, спр. 249, арк. 12.
106. Открытие детской поликлиники // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 17 января. – С. 4.
107. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1, ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 65.
108. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 94, арк. 166.
109. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 249, арк. 13.
110. Десятки тысяч получили лечебную помощь // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 15 декабря. – С. 2.
111. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 1, спр. 104, арк. 79; ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 9; Забруднення вулиць // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 20 травня. – С. 4.

112. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22; спр. 29, арк. 25–27; ф. Р-792, оп. 1, спр. 496, арк. 7.
113. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 1, спр. 104, арк. 79; ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, арк. 20.
114. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 1017, арк. 25; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 10; ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 2–9; ф. Р-600, оп. 1, спр. 172, арк. 43; ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 45; ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 28.
115. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 238, 77 арк.; ф. Р-600, оп. 1, спр. 939, арк. 87.
116. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-600, оп. 1, спр. 939, арк. 84.
117. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 1257, арк. 9; ф. Р-319, оп. 1, спр. 238, арк. 43.
118. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 2, спр. 397, арк. 59; ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 9; ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 45.
119. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 1121, арк. 19; ф. Р-600, оп. 1, спр. 172, арк. 43; ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 64.
120. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4832, арк. 2; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. Р-944, оп. 1, спр. 802, 97 арк.
121. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. Р-944, оп. 1, спр. 802, 97 арк.
122. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.
123. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.; ф. Р-15, оп. 1, спр. 256, арк. 38.
124. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.
125. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 6; ф. Р-15, оп. 1, спр. 256, арк. 38.
126. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 125, арк. 83.
127. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп. 1, спр. 160, арк. 8.
128. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 78, арк. 4.
129. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1334, арк. 3.
130. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1334, арк. 3.
131. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1331, арк. 26; спр. 1334, арк. 11.
132. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3178, 139 арк.; спр. 4957, арк. 27–326; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.
133. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4832, арк. 3; В центральной и районных библиотеках // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 16 ноября. – С. 4.
134. Міські бібліотеки не виконують наказів // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 28 січня. – С. 4.
135. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1528, арк. 187.
136. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1528, арк. 187.
137. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2186, арк. 37; спр. 2056, арк. 2; ф. Р-593, оп. 1, спр. 989, арк. 295; Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 10 квітня. – С. 3; Ликвідація церковного имущества // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 2 апреля. – С. 2; Протирелігійна виставка // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 10 червня. – С. 3; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919-1930 рр. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2010. – С. 213.
138. Про дні відпочинку // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 1 січня. – С. 4; Праздник Первого мая // Красное знамя (Чернигов). – 1919. – 3 мая. – С. 3.
139. Сборник постановлений и распоряжений центральной и местной власти. – 1922. – № 3. – С. 147.
140. Первое мая – праздник труда // Известия (Чернигов). – 1919. – 1 мая. – С. 1; К вопросам быта // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 16 сентября. – С. 3; Бытовое. День отдыха // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 15 сентября. – С. 5.
141. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 415, арк. 43.
142. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 12, арк. 93.
143. ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 60., арк. 6; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 568.
144. 49; ф. Р-593, оп. 1, спр. 823, арк. 95; Кинотеатральное дело // Знамя советов (Чернигов). – 1920. – 31 января. – С. 2.

145. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові працював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда (Чернігів). – 2003. – 18 листопада. – С. 2; Черноус В. Радіо в Чернігові / В. Черноус // Деснянська правда (Чернігів). – 1976. – 7 травня. – С. 3.

146. Радіо – у маси // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 12 січня. – С. 4; Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 23.

147. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 41.

148. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. – 1927. – 31 грудня. – С. 215; Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 14. – С. 124; Обов'язкова постанова // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 26 лютого. – С. 4; Опять «конфетка» // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 9 января. – С. 3.

149. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 17. – С. 124; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк. спр. 75, 9 арк.; спр. 76, 13 арк.

Андрей Острянюк, Инна Непотенко

Чернигов в 1920-е гг.: реалии повседневной жизни

На примере Чернигова рассмотрено формирование, становление и трансформации основных структур повседневной жизни города и его жителей в 1920-е годы, в частности материально-бытовое обеспечение жизнедеятельности горожан, структуры обслуживания и потребления, социокультурную сферу, в условиях создания общества советского образца.

Ключевые слова: Чернигов, город, повседневная жизнь, горожане, бюджет, инфраструктура.

Andrii Ostrianko, Inna Nepotenko

Everyday Life in Chernihiv in 1920s

The formation and transformations of basic structures of town and city-dwellers' everyday life in 1920s is analyzed on the example of Chernihiv. In particular, in conditions of creation of society of soviet standards, the financial-living maintenance, service and consumption structures and sociocultural sphere is shown.

Key words: Chernihiv, town, everyday life, city-dwellers, budget, infrastructure.

